

О. Демченко

Ідеї автохтонізму в одомашненні бика у вітчизняній археології у світлі наукового доробку В. Н. Станко

Вступ

Проблема переходу до відтворюючого типу господарства є однією з ключових у вивченні економіки первісного суспільства Північного Причорномор'я. Особливий інтерес для дослідження стародавньої історії цього регіону являє реконструкція форм та методів господарської адаптації населення степу в мезоліті, коли за новітніми даними археології тут могли формуватись передумови виникнення найдавнішого в Європі скотарства.

В сучасній науці співіснують дві конкуруючі гіпотези щодо шляхів виникнення відтворюючої економіки у Північному Причорномор'ї: міграційна, яка обґрунтовує переселення давніх скотарів сюди із Близького Сходу, та автохтонна, яка передбачає місцеву доместикацію деяких сільськогосподарських тварин. Предметом даного дослідження є оцінка наукового доробку видатного історика первісної доби в Україні проф. В. Н. Станко у світлі існуючих контроверз щодо поширення відтворюючого господарства у Північному Причорномор'ї.

На початку голоцену в Північному Причорномор'ї склалась складна екологічна ситуація. Основний промисловий вид тварини пізнього палеоліту - бізон був майже винищений людиною. В порівнянні з пізнім палеолітом різко зменшується в складі фауни ранньомезолітичних пам'ятників питома вага й ряду інших стадних тварин, таких як гідрунтиновий віслук, сайгак. Натомість з'являються нові типи тварин: косуля, кабан. Фоновим видом замість бізона стає тур¹. Відтак ключовим виявляється питання участі тура в подальшому процесі переходу до відтворюючого типу господарства населення степу Північного Причорномор'я.

Проблема місцевого приручення тура (бика) у Причорноморських степах у роботах вітчизняних дослідників

До 1950-х років питання про можливість місцевої доместикації цієї тварини на території України майже не розглядалось. На початку другої половини ХХ століття дослідження нових пам'ятників та накопичення, перш за все, остеологічного матеріалу дало можливість деяким дослідникам (зокрема, І. Г. Підоплічко², Д. А. Крайнову³, В. І. Цалкіну⁴ та ін.) сформуванню думку з приводу можливості приручення тварин в Північному Причорномор'ї. Гіпотеза місцевої доместикації первісного бика (тура) знайшла підтримку й у Д. Я. Телегіна⁵, В. М. Даниленка⁶ та інших дослідників, проте і зараз ця проблема залишається суперечливою і містить багато «білих плям». Дослідження цього питання може суттєво вплинути на вирішення проблеми неолітизації України.

¹ Библикова В. И. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене // БМОИП - отд. биол. - 1975 - Т. 80. - Вып. 6.

² Підоплічко І. Г. О ледниковом периоде. Вып. 2. Биологические и географические особенности европейских представителей четвертичной фауны. - М., 1951.

³ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Таш-Аир 1 как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма // МИА - 1960. - № 91,

⁴ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии СССР. - М., 1970. - Том 161.

⁵ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. - К., 1982.

⁶ Даниленко, В. М. Кам'яна Могила. - К., 1986.

За даними палеонтологів, тур на територію України проникає з заходу через регіон середнього Подунав'я до Задністровських степів у ранньому голоцені. В. І. Библикова⁷ та В. Г. Гептнер⁸ зазначають, що на ранніх етапах тварина займає басейни рік Дністра та Десни, звідки поширюється на все північне Причорномор'я.

Первісний бик, тур, предок домашніх биків, був широко розповсюджений в лісостепу та степу східної півкулі. Висота в холці до двох метрів, у хрестці - 1,8 м, важив до 800 кг⁹. Відомостей про екологію тура обмаль. На більшій частині ареалу розповсюдження він жив в розріджених лісах, або там, де ліс межував з лугами, у лісостепу і навіть на відкритих просторах степу зі слабозвинutoю рослинністю. Тури жили невеликими групами, об'єднуючись в зимовий час, а влітку тримались поодиночі. В раціоні тварин окрім трави та паростків дерев та чагарників, восени важливу роль відігравали жолуді¹⁰.

Процес переходу до відтворюючого типу господарства охоплює досить тривалий відрізок часу. Для того, щоб відтворюючий тип господарства став основою економіки населення повинен виникнути комплекс передумов для переходу від привласнюючого типу господарства¹¹.

В. О. Шнірельман пише про те, що вже сам факт поширення тура та кабана (диких предків свійських тварин) на території степів є природною передумовою для самостійного переходу до відтворюючого господарства¹². Схожої точки зору притримується і Д. Я. Телегін, який вказує, що факт приручення бика на території Східної Європи, очевидно, витікає з самого екологічного оточення мезолітичного населення. В своїй праці «Мезолітичні пам'ятки України» дослідник також зазначає, що уже на ранньомезолітичному Василівському третьому могильнику в Надпоріжжі виявлено декілька кісток бика, які, за визначенням І. Г. Підоплічка, мають ознаки приручення. Дослідник, посилаючись на праці В. І. Библикової, відзначає, що на пізньомезолітичній стоянці Гіржево в Причорномор'ї наявні кістки бика, якого, вірогідно, можна віднести до розряду свійських тварин¹³.

Відомий український палеонтолог І. Г. Підоплічко також схиляється до думки про місцеву (Східна Європа) доместикацію тура і навіть не виключає участі зубра в формуванні домашньої великої рогатої худоби. Дослідник, спираючись на дані розкопок трипільського поселення в Усатовому під Одесою та в ряді інших місць, вказував на те, що доместикація тура та перетворення його на домашнього бика проходило на території СРСР не меншою мірою, ніж на інших територіях¹⁴.

⁷ Библикова В. И. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене // БМОИП — отд. биол. — 1975 — Т. 80. — Вып. 6.

⁸ Гептнер В. Г., Насимович А. А., Банников А. Г. Млекопитающие Советского Союза. Т. 1. Парнокопытные. — М., 1961.

⁹ Журавлев О. П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. - К., 2001.

¹⁰ Гептнер В. Г., Насимович А. А., Банников А. Г. Млекопитающие Советского Союза. Т. 1. Парнокопытные. — М., 1961.

¹¹ Башилов В. А. Периодизация и темпы исторического процесса «неолитической революции» на Переднем Востоке и в Новом Свете // Археология Средней Азии и Ближнего Востока. 2-й Советско-американский симпозиум. — Ташк., 1983.

¹² Шнірельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. - М., 1989.

¹³ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. - К., 1982.

¹⁴ Підоплічко І. Г. О ледниковом периоде. Вып. 2. Биологические и географические особенности европейских представителей четвертичной фауны. — М., 1951.

Активним прихильником гіпотези автохтонного східноєвропейського тваринництва у середині 60-х рр. XX ст. виступав також Д. А. Крайнов¹⁵.

В. І. Цалкін, як і деякі інші дослідники (М. Я. Мерперт¹⁶, М. Г. Тимченко¹⁷ та ін.), пов'язував процес domestикації тура із епохою неоліту¹⁸. Дещо пізніше, В. І. Цалкін, розглядаючи пам'ятники кінця V - початку IV тисячоліття до н.е., відмічає, що велика рогата худоба значною мірою відрізняється від своїх диких предків і є результатом вже тривалого розведення в одомашненому вигляді. Місцеву domestикацію тура В. І. Цалкін вважає цілком можливою, проте її витоки необхідно шукати в пам'ятниках значно більш раннього періоду¹⁹.

Кістки домашнього бика відомі також в матеріалах пам'яток сурсько-дніпровської культури. Дані про орієнтацію скотарства племен сурської культури на розведення крупної рогатої худоби отримали підтвердження в дослідженнях О. П. Журавльова фауністичних решток з неолітичного поселення Семенівка на Мелітопольщині²⁰.

Про приручення бика в докерамічних культурах Східної Європи свідчать знахідки в ранніх шарах Сороцьких стоянок в Молдавії²¹, що знаходяться в безпосередній близькості до території України.

Очевидно, що тур відігравав одну з ключових ролей в життєзабезпеченні первісної общини. На основі широкого кола етнографічних даних В. А. Шнірельман прийшов висновку про тісний зв'язок тварин, які відігравали провідну роль в життєзабезпеченні колективів, із формуванням світоглядних уявлень населення. Збільшення значущості таких тварин призводило до розширення їх культових функцій²².

Розглядаючи детально процес виникнення й поширення культу бика, Д. Л. Тесленко виділяє в ньому кілька етапів, починаючи з періоду domestикації великої рогатої худоби та закінчуючи курганными пам'ятками Криму III - початку II тис. до н.е.²³.

Перші свідчення побутування культу бика у прадавніх племен з рисами відтворюючого господарства відносяться к періоду одомашнення великої рогатої худоби, яке почалось в епоху докерамічного неоліту, напевно, в декількох регіонах і було обумовлене, по-перше, падінням рентабельності полювання, по-друге, наявністю диких видів, гідних для приручення.

Так, зокрема, у Південній Анатолії (Чатал-Гуьок) свійський бик з'являється в другій половині VII тис. до н.е., а його культ в святилищах простежується вже

¹⁵ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма // МИА. - 1960. - № 9 1.

¹⁶ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. - М., 1974.

¹⁷ Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). - К., 1972.

¹⁸ Цалкин В. И. Млекопитающие бассейна Оки и Верхней Волги в начале нашей эры // Бюл. МОИП. 1961. Т. 56(1).

¹⁹ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии СССР- М., 1970. - Том 161.

²⁰ Журавлев О. П. Osteологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. - К., 2001.

²¹ Давид А. И. Новые находки остатков антропогенных млекопитающих на территории Молдавии // Антропоген Молдавии. - Кишинев, 1969.

²² Шнирельман В. А. Доместикация животных и религии // Исследования по общей этнографии. — М., 1979.

²³ Тесленко Д. Л. К вопросу о культе быка в культурах неолита - раннего бронзового века Евразии // Проблемы археологии Поднепровья. - Днепропетровск, 1995.

у VI тис. до н.е. та займає чи не перше місце в порівнянні з культом богині-матері та родючості²⁴.

В другій половині VI - V тис. до н. е. в долинах Тигра і Євфрату формується осіле скотарство, орієнтоване на розведення великої рогатої худоби. Матеріали халафської культури свідчать про одне з провідних місць, яке займає культ бика в світогляді населення північної Месопотамії V тис. до н. е.²⁵.

В.М. Даниленко на основі матеріалів Кам'яної Могили говорить про існування культу бика у населення Північного Причорномор'я в VІІ — VІ тисячоліттях до н.е.²⁶. Деякі дослідники, зокрема, Шилов²⁷, Михайлов²⁸ зазначають, що таке твердження є досить дискусійним через остаточну нез'ясованість хронології зображень цього пам'ятника. Проте все ж необхідно відмітити наявність матеріалів, які відносяться до сурсько-дніпровської культури в комплексі Кам'яної могили²⁹.

З диким биком (туром) пов'язані також давні фольклорні і культові уявлення, віддзеркалення яких збереглось й у в слов'янському фольклорі³⁰.

Хоча знайомство людини з биком (зубром, буйволом, туром і т.д.) відбулося в палеоліті, коли бик був об'єктом полювання, проте на думку Ю.В. Панченко, вести мову про виникнення якогось сталого культу цієї тварини можна лише за появи скотарства, коли велика рогата худоба почала відігравати домінуючу роль. Зародження під час так званих неолітичної революції відтворюючих типів господарства (землеробства та скотарства) суттєво змінює світогляд тогочасного населення. Образ бика - один із найдавніших у міфології Євразії, що бере свій початок від появи цивілізацій перших скотарів і є характерним для міфології багатьох народів світу³¹.

Отже, проблема місцевої domestикації бика у Північному Причорномор'ї протягом другої половини XX ст. була предметом наукового пошуку представників широкого кола гуманітарних та природничих наук, що дозволило висвітлити різні аспекти цієї проблеми - від часу та шляхів проникнення тура до регіону, що вивчається, до його значення у ритуально-культовій діяльності місцевого населення, та окреслити напрямки подальших досліджень в цій галузі.

Внесок В.Н. Станко у дослідження проблеми domestикації тура у Північному Причорномор'ї

Важливим поштовхом для подальшого розвитку ідеї місцевої domestикації тура та відтворення складної палеоекологічної ситуації, в якій жила мезолітична людина стали дослідження визначного українського археолога В.Н. Станко. Саме він досліджував поселення, на яких, на відміну від більшості мезолітичних

²⁴ Тесленко Д. Л. К вопросу о культе быка в культурах неолита - раннего бронзового века Евразии // Проблемы археологии Поднепровья. - Днепропетровск, 1995.

²⁵ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. - Л., 1976

²⁶ Даниленко В.М. Кам'яна Могила. - К., 1986.

²⁷ Шилов Ю. А. «Грот быка» по материалам древнейших курганов // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. - К., 1988.

²⁸ Михайлов Б. Д. До історії вивчення Кам'яної могили // Древности степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье, 1992.

²⁹ Михайлов Б. Д. До історії вивчення Кам'яної могили // Древности степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье, 1992.

³⁰ Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века. - Днепропетровск, 1989.

³¹ Панченко Ю. В. Становлення скотарських культів у неоліті степової України // Магістеріум. - 2001. - Вып. 6.

пам'ятників регіону, збереглися остеологічні залишки (Білолісія - розкопки 1977 року; Мирне - 1969 - 1976 років; Гіржеве - з 1962 року³²). В. Н. Станко дотримувався ідеї існування місцевого осередку виникнення тваринництва на Україні.

Слідом за В. І. Бібіковою, В. Н. Станко вважав, що з кінця плейстоцену тур поступово проникає в степ Північного Причорномор'я спочатку в межириччя Дунаю та Дністра (кінець плейстоцену — початок голоцену), а потім в Побужжя і далі на Схід³³.

На думку В. Н. Станко передумови, які безпосередньо вплинули на необхідність перебудови економічного устрою первісних мисливців-збирачів склалися вже в ранньому голоцені. Складна демографічна ситуація (підвищення густоти населення на одиницю площі), вдосконалення знарядь для полювання, зміна клімату та нові види тварин (особливо заміщення бізона туром), коливання рівня Чорного моря та зменшення кормової території - фактори, що призвели до потреби в перебудові не рентабельного в таких умовах привласнюючого типу господарства³⁴.

В. Н. Станко, спираючись на теоретичні розробки С. Н. Бібікова, вважав, що головною умовою формування відтворюючого типу господарства була повільно наростаюча з кінця пізнього палеоліту криза мисливського господарства, яка в кінці мезоліту і завершилась виникненням у степовому Причорномор'ї скотарства. У свою чергу, факторами, які зумовили поступове наростання кризи привласнюючого господарства, були, з одного боку, різке збільшення з середини пізнього палеоліту тиску густоти населення на репродуктивність природного оточення, а, з іншого, вимушена у зв'язку з цим інтенсифікація мисливського промислу, яка призвела до дисбалансу між потребами населення в продуктах харчування та репродуктивними можливостями природи³⁵.

Екологічна криза поставила добре оснащених мезолітичних мисливців перед дилемою: для забезпечення життєдіяльності в ситуації, що склалася вони були змушені не тільки знищувати, але і зберігати промислових тварин. На думку В. Н. Станко перш за все це стосувалось тура, поведінка, біологія та екологія якого були добре знайомі багатьом поколінням мешканців степу. Як показує аналіз фауни поселення Мирне, його мешканці, на відміну від пізньопалеолітичних мисливців Анетівки 2, полювали виключно на дорослих особин, зберігаючи молодих і, можливо, навіть підгодовуючи телят, поки лише як резерв промислу («живі консерви»). Доказом цього припущення можуть слугувати знахідки вкладишів серпів для зрізання трави, які виявлені в колекції Мирного³⁶. Таким чином, наявність серпів, залишки кормових культур на давніх поселеннях, а також відсутність молодняку в складі їх фауни може слугувати достатньо переконливим аргументом для встановлення передумов і, вірогідно, початку доместикиції навіть при тому, що весь набір фауни по даним морфології визначається як дикий. Ще більш переконливі матеріали ранньонеолітичних пам'яток сте-

пів. За даними Л. Я. Крижевської, господарство ранньонеолітичного поселення Матвіїв Курган 1 було комплексним і включало вже ранні форми скотарства. Вона не виключає можливість раннього приручення бика в Північному Причорномор'ї³⁷.

В. Н. Станко, досліджуючи питання процесу приручення бика в азовсько-причорноморських степах, наводить дані радіовуглецевого аналізу з поселень Мирне (7 200 ± 80 ЛЕ 1647), Матвіїв Курган 1 (7 180 ± 70 ЛЕ 1217; 7 505 ± 210 GrN 7199) та Гіржеве (7 050 ± 60 ЛЕ 1703). З урахуванням сучасних поправок дослідник обмежив цей процес серединою - кінцем VII тисячоліття до н.е.³⁸.

Дослідник наголошує на тому, що приручення тварин - процес історичний. Антропогенне втручання в біологічну еволюцію не одразу знаходить відображення в морфології скелета доместикованої тварини. До того ж, тисячоліттями стада приручених тварин випасаються поряд з дикими, часто змішуючись з ними. Це створювало значні труднощі і для скотарів пізніших епох, що відомо з писемних джерел. Процес вилучення особин зі стада диких тварин для доместикиції досить тривалий, а в окремих регіонах він розтягується на тисячоліття.

В той же час, зазначає В. Н. Станко, процес доместикиції чітко простежується за іншими критеріями: ведення селективного полювання, наявність відповідних знарядь праці, присутність кормових культур на поселеннях тощо. Дослідник наголошує на потребі комплексного розгляду цих даних. В плані доместикиції селекція відображається на збереженні і подальшому прирученні, перш за все, телят - їх приручити найлегше. З дворічного віку у більшості видів промислових тварин (у турів, коней та ін.) починається репродуктивний період. В цей період тварину майже неможливо приручити, її легше вбити³⁹.

На думку В. Н. Станко, певну роль в доместикиції туру в цей час відіграв поширений з пізньопалеолітичного часу культ бізона (бика)⁴⁰. Дослідник виводить культ великої рогатої худоби на Україні з місцевого палеоліту⁴¹. Під час дослідження Анетівки 2, яка розташована у долині р. Бакшали поблизу однойменного села в Доманівському районі Миколаївської області, виявлене святилище, пов'язане з відправленням свята бізона. На поселенні було виявлено білу пляму, яка, з погляду В. Ф. Петруня та В. Н. Станко, виникла внаслідок фарбування тіла мисливцями під час підготовки до ритуального свята, присвяченого культу бізона⁴².

На поселенні Анетівка 2 на рівній ділянці східного сектору первісного поселення було викладено коло з шелеп бізона, в центрі якого на підпірці з лопаток бізона підносилися голова бізона. Вся ця споруда густо присипалася червоною вохрою - символом крові (життя) у давніх людей. За залишками зламанних наконечників списів та стріл, прикрасами, вуглинками, уламками білої, чорної і червоної фарб, знайдених навколо, неважко здогадатися, що прикрашені та роз-

³² Археология СССР. Мезолит СССР. - М., 1989.

³³ Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. - К., 1989.

³⁴ Станко В. Н. Колебания уровня Черного моря и расселение человека в мезолите Северного Причерноморья // Научный вестник Миколаївського державного університету. Історичні науки. - Миколаїв, 2005. - Вип. 11.

³⁵ Станко В. Н. Хозяйство населения степей Северного Причерноморья в мезолите // Записки історичного факультету. - Одеса, 1996. - Вип. 3.

³⁶ Коробкова Г. Ф. Передумови складання виробничого господарства в Північно-Западному Причорномор'ї. // Первісна археологія. - К., 1989.

³⁷ Крижевская Л. Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. - СПб., 1992.

³⁸ Станко В. Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей // Археология та етнологія Східної Європи. - Одеса, 2000.

³⁹ Станко В. Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей // Археология та етнологія Східної Європи. - Одеса, 2000.

⁴⁰ Станко В. Н. Культ бizona (быка) в древних обществах Юго-Восточной Европы // Старожитності Причорномор'я. - Одеса, 1995. - Вип. 2.

⁴¹ Станко В. Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей // Археология та етнологія Східної Європи. - Одеса, 2000.

⁴² Станко В. Н., Петрунь В. Ф. Анетовка 13 - памятник начальной поры позднего палеолита в степном Причерноморье // Археологический альманах. — Донецк, 1994. — № 3.

мальовані учасники ритуальних церемоній з факелами і при повному мисливському спорядженні влаштовували тут різноманітні гульбища з танцями, співами, по'їданням м'яса бізона⁴³.

В. Н. Станко вважав більш доцільним говорити про трансформацію культу великої рогатої худоби мисливсько-збиральницької общини з переходом до відтворюючої економіки, ніж про зародження нового культу тура. Безумовно, вшановування жителями азовсько-причорноморських степів бика вже у пізньому палеоліті, сприяло domestикації цього виду тварин в більш пізній період. Вже підготовка та проведення обрядово-театралізованого свята передбачала наявність у його учасників глибоких знань про поведінку бика, його анатомію та екологію, що було обумовлено вибором та добичею тварини для ритуальних церемоній, її білуванням, розподіленням та іншими обставинами відправлення культу. Зрозуміло, що без достатніх знань біології та екології бика його domestикація була неможливою⁴⁴.

В цілому ж, на думку В. Н. Станко, не викликає сумнівів той факт, що при всьому розмаїтті етнічних, господарських, соціальних і культурних проявів, мезолітична епоха в степовій зоні безсумнівно підготувала передумови для виникнення нового типу господарства - скотарства. Тур (первісний бик) відіграв важливу роль в житті давнього мисливського населення. Тривале «знайомство» з цією твариною зіграло важливу роль в подальшій її domestикації. Звичайно неолітизація України проходила під впливом носіїв культур інших територій (Балкани, Кавказ), проте на основі сучасних даних можна говорити про місцевий осередок domestикації деяких тварин, у тому числі і бика.

Підсумки

Володимир Никифорович Станко - видатний археолог, який зробив неабиякий вклад в дослідження палеоекології та палеоекономіки давнього населення Східної Європи. Дослідженні ним опорні пам'ятники мезоліту Степового Причорномор'я (Білолісся, Гіржеве, Мирне та ін.) дали безцінний матеріал для вивчення особливостей економіки населення регіону у ранньому голоцені. Саме матеріали цих пам'ятників більшість дослідників використовують для побудови екологічної картини мезоліту. Особливе значення мають доробки дослідника в сфері становлення відтворюючого господарства. Обстоювана ним гіпотеза про місцеву domestикацію первісного бика (тура), підкріплена археологічними матеріалами, відкриває перспективи для подальшого розвитку цієї проблеми та пошуку нових доказів існування на території України осередку виникнення тваринництва.

⁴³ Гладких М. І., Станко В. Н. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України) // Археологія - 1996. - № 3.

⁴⁴ Станко В. Н. Культ бізона (быка) в древних обществах Юго-Восточной Европы // Старожитности Причорномор'я. - Одеса, 1995. - Вип. 2.